

УДК 328.132.7(474.2+474.3+474.5)]303.446
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v040.2023.32>

М. Ф. Москалюк

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-5889-4637>

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПРЕЗИДЕНТСТВО В КРАЇНАХ БАЛТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ТА СТАТУСНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Постановка проблеми. Інститут глави держави є невід'ємним атрибутом сучасних політичних систем. Його різновидність – інститут президентства легітимізує посаду глави держави з республіканською формою правління. З огляду на її специфіку, становлення та функціонування президентури відбувається в контексті президентських, парламентських або напівпрезидентських (змішаних) моделей. Для кожної з них президент як глава держави має різний конституційно-правовий статус, володіє відповідним об'ємом владних повноважень.

Порівняльні аспекти політологічних досліджень, зокрема інституалізація органів державної влади, зокрема президентури, є важливими для з'ясування рівня їх ефективності в управлінні політичними процесами. Президентська посада поряд з іншими владними інститутами за умов її успішної персональної репрезентації виступає дієвим чинником розвитку держави, реалізації суспільних запитів і потреб. У цьому контексті інституалізація та функціонування президентства в країнах Балтії є наочним прикладом його ефективності, який, на нашу думку, потребує детального вивчення та узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом вивченню інституту президентства присвячено ряд фахових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Спостерігається міждисциплінарний підхід наукового аналізу заявленої проблематики, насамперед в її історичному, правознавчому та політологічному контексті. Демократичну трансформацію політичних систем країн Балтії у пострадянський період, зокрема в її інституційному вимірі, досліджували А. Мазіна [7], С. Скриль [14], О. Стойко О. [16]. Проблему політичного лідерства в балтійських республіках досліджував Ф. Рудич [13]. Аналіз президентських повноважень у Литві в контексті характеристики напівпрезидентської системи правління здійснили В. Литвин [6], А. Михненко [8], А. Панарін [9], І. Процюк [10] та ін. Окремі аспекти становлення інституту президентства на пострадянському просторі та його особливості в країнах Балтії досліджували М. Кармазіна [1], І. Стрижова [15]. А. Романюк розглянув згадану

проблематику в межах компаративного політологічного аналізу президентства в країнах Центрально-Східної Європи [11], а правознавець В. Сухонос здійснив порівняння інституту глави держави в конституційному праві, звернувши увагу на особливості президентури в балтійських країнах [17]. Індексний аналіз президентської влади представлений розробками низки зарубіжних та вітчизняних дослідників, з яких автор використав напрацювання А. Кудряченка [5], А. Романюка [11] та В. Литвина [6]. Разом з тим, у фаховому середовищі немає наукових розвідок, в яких би предметом дослідження був саме інститут президентства балтійських країн в його компаративному аспекті.

Метою пропонованої статті є порівняльний політологічний аналіз особливостей становлення та функціонування інституту президентства в балтійських країнах в контексті специфіки форми їх республіканського правління.

Виклад основного матеріалу. Інститут президентства в країнах Балтії, як і загалом на пострадянському просторі, сформувався в умовах трансформаційних викликів сучасності, розпаду радянської політичної системи і виникнення незалежних держав. Ще наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. у прибалтійських республіках схвалено низку законодавчих актів, реалізація яких запускала механізм їх реальної суверенізації. Зокрема, 16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. 11 березня 1990 р. Литва проголосила свою незалежність, а 4 травня того ж року – Латвія. Прикметною рисою та особливістю державотворчих процесів у республіках Балтії було юридичне оформлення правонаступництва від незалежних прибалтійських держав 20–30-х рр. XX ст. Варто зауважити, що ані економічна блокада, ні штурм Вільнюської телевежі та спроби придушення протестних акцій у Ризі в січні 1991 р. не зупинили їх рух до незалежності. У країнах регіону юридично він був затверджений саме прийняттям конституцій. В Естонії Основний Закон прийнятий на загальнонаціональному референдумі 28 червня 1992 р., у Литві – аналогічним шляхом 25 жовтня 1992 р.

Натомість у Латвії 6 липня 1993 р. взагалі було поновлено дію Конституції 1922 р.

Суверенізація країн Балтії відбувалася на тлі демократизації їхніх політичних систем та становлення відповідної моделі республіканського правління. Естонія і Латвія обрали варіант парламентської республіки, а Литва напівпрезидентської. Варто зауважити, що ця класифікація серед науковців не є загальноприйнятною [10, с. 185] Зокрема, О. Романюк всі три балтійські країни співвідносить із парламентською моделлю державного правління [12, с. 80], А. Панарін напівпрезидентську систему Литви ідентифікує як парламентсько-президентську [9, с. 145], а В. Литвин – прем'єр-президентську [6, с. 214]. За оцінкою вітчизняного дослідника О. Стойка, республіки Балтії в 2016 р. ввійшли в десятку лідерів серед країн постсоціалістичної трансформації, зайнявши 2-е (Естонія), 6-е (Литва) і 10-е (Латвія) місце [16, с. 183]. У політологічному експертному середовищі балтійські республіки поряд з іншими постсоціалістичними країнами Центрально-Східної Європи віднесені до групи країн, що досягли значних результатів на шляху до демократичної консолідації [14, с. 149].

У рамках цього процесу відбувалося відновлення інституту президентства в політичних системах країн Балтії, що знайшло своє закріплення в прийнятих конституціях. Перші президентські вибори в країнах регіону відбулися протягом жовтня–липня 1992–1993 рр. з урахуванням демократичних норм та стандартів, а сама процедура обрання загалом відповідала особливостям впровадженої парламентської або напівпрезидентської форми правління. Відповідно в Естонії та Латвії глава держави обирається в парламенті, в Литві – шляхом всенародних прямих виборів. Як виняток, в Естонії перші президентські вибори 20-го вересня 1992 р. були загальнонаціональними, але через відсутність необхідної електоральної підтримки глава держави був обраний в першому турі голосування на засіданні Рійгікогу 5 жовтня 1992 р. У Латвії 9 червня 2011 р. в Сеймі відбулася невдала спроба прийняти законопроект про проведення загальнонаціональних виборів президента держави.

В Естонії право висувати кандидата в президенти мають не менше 21 депутат Рійгікогу, що складає 1/5 членів парламенту. У ст. 79 Конституції Естонської Республіки передбачено можливість проведення не більше трьох турів голосування. Для перемоги необхідно набрати 2/3 голосів виборців. У випадку відсутності переможця голова парламенту зобов'язаний в місячний термін скликати колегію виборців (складається із членів Рійгікогу і представників місцевих органів самоврядування), яка серед двох кандидатів, що набрали найбільшу кількість голосів

у парламенті, шляхом більшості голосів виборників визначить переможця. У випадку необрання глави держави в колегії виборників, виборча процедура знову переноситься в парламент [2]. Така модель виборів президента за умов відсутності найбільш рейтингового кандидата може суттєво ускладнити та розтягнути в часі виборчий процес. За часи незалежності в країні відбулися сім президентських виборчих кампаній (1992, 1996, 2001, 2006, 2011, 2016, 2021), з них другі, треті та шості – в колегії виборників, четверті – в парламенті – колегії виборників – парламенті. У виборах 2006 та 2016 рр. у прикінцевому турі голосування відбувалося за одного кандидата, відповідно Тоомаса Хендріка Ільвеса і Керсті Кальюланд.

У Латвії (ст. 36 Конституції) президента обирають в парламенті більшістю голосів, тобто не менш як 51-го члена Сейму [3]. Кількість турів не обмежена. З часу заснування поста президента в країні відбулися вісім виборчих кампаній (1993, 1996, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015, 2019). Чергові вибори призначені на 31 травня 2023 р. Двічі переобиралися на посаду глави держави Гутніс Улманіс та Вайра Віке Фрейберга. У 2011 р. вперше в історії виборчих процесів чинний на той час президент Валдіс Затлер не був переобраний.

У Литві для висунення на участь у виборах глави держави згідно конституційних вимог (ст. 78) необхідно зібрати не менше як 20 тис. підписів виборців. Обраним вважається кандидат, який набрав більше половини голосів усіх виборців, що взяли участь у голосуванні. У разі участі менше половини виборців переможцем вважається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів, але не менше 1/3 голосів усіх виборців. Якщо в першому турі голосування жоден з кандидатів не набрав потрібно кількості голосів, через два тижні проводиться повторне голосування, в якому беруть участь два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів [4]. Цю модель виборчої системи В. Литвин називає “двотуровою мажоритарною системою послаблено-абсолютної більшості” [6, с. 121]. Протягом 1993–2019 рр. в Литві відбулося сім президентських виборчих кампаній (1993, 1998, 2002, 2004, 2009, 2014 та 2019 рр.), з них вибори 1993 р. та 2009 р. пройшли в один тур. Валдас Адамкус та Даля Грібаускайте двічі займали пост глави держави. На відміну від виборчих кампаній Естонії та Латвії для виборів президента Литви (окрім перших) характерна значна кількість кандидатів (загалом від 5 до 13) та відсутність виборів лише з однією кандидатурою [6, с. 125].

У Естонії та Литві президенти обираються на 5 р., у Латвії до 1997 р. термін перебування на посаді глави держави був 3 р., з 1997 р. – 4 р. Для президентів балтійських країн передбачена конституційна норма перебування на посаді не більше

двох термінів. Серед країн регіону тільки у Латвії термін повноважень глави держави та депутатів парламенту співпадають, натомість в Естонії та Литві президенти мають більший на 1 рік термін владних повноважень. Для всіх трьох балтійських країн конституційно впровадженій однаковий віковий ценз для кандидатів на посаду президента (40 р.). Участь у президентських виборах в Естонії можуть брати тільки громадяни за народженням, в Литві за походженням, у Латвії без подвійного громадянства.

(Порівняльні аспекти виборчого процесу глав балтійських держав відображені в таблиці 1).

Такі конституційно закріплені норми унеможливили участь у президентських перегонах іноземців в Естонії. Натомість у Литві в другому турі виборів глави держави 4 січня 1998 р. президентом обрано американського еколога Валдаса Адамкуса, який 40 років провів за кордоном, а в Латвії 17 червня 1999 р. Сейм обрав новим главою держави колишнього громадянина Канади Вайру Віке Фрайбергу. Президенти балтійських республік не можуть займати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати повноваження глав держав більше як два терміни підряд. На час своєї каденції вони зобов'язані призупинити членство в політичних партіях. Конституційно закріпленою є норма відсторонення

від влади в порядку імпічменту. На практиці ця норма була реалізована в Литві. Наприкінці 2003 р. Сейм заслухав висновок спеціальної парламентської комісії щодо порушень президентом Р. Паксасом Конституції країни, розголошення державної таємниці, незаконного втручання в процедуру приватизації, зв'язків близького оточення президента з російською мафією. Незважаючи на низький рівень доказовості висловлених обвинувачень (згодом Р. Паксаса було виправдано), 6 квітня 2004 р. його було усунуто з посади в порядку імпічменту [13, с. 14].

Аналізуючи інститут президентства в країнах Балтії, варто особливу увагу звернути на роль та місце глави держави в системі органів влади та механізмів її реалізації. У зв'язку з цим доцільним видається характеристика обсягу президентських повноважень в контексті індексного аналізу. Застосовуючи комплексний підхід, можна запропонувати порівняльну таблицю сили президентської влади в балтійських республіках (див. табл. 2). Оцінювання здійснено на основі 13 індикаторів, що охоплюють найважливіші аспекти реалізації владних повноважень та конституційно-правового статусу глав балтійських держав. Наявність ознаки оцінюється цифрою "1", її відсутність – "0", часткова наявність ознаки – "0,5".

Таблиця 1

Вимоги щодо кандидатів на посаду глави держави і спосіб обрання

№ п/п	Країна	Термін	Віковий ценз	Вибори президента
1.	Естонія	5р.	40р.	у парламенті
2.	Латвія	4р. (з 1997 р.)	40р.	у парламенті
3.	Литва	5р.	40р.	загальні, прямі

Таблиця 2

Порівняльний індексний аналіз президентської влади в країнах Балтії

№ п/п	Критерії	Естонія	Латвія	Литва
1.	Обирання президента на всенародних виборах	0	0	1
2.	Носій виконавчої влади	0	0	0,5
3.	Призначення уряду	0,5	0,5	0,5
4.	Право головувати на засіданнях уряду	0	0,5	0
5.	Вотум недовіри	0	0	0
6.	Право законодавчої ініціативи	0,5	1	1
7.	Право накладання вето	1	1	1
8.	Розпуск парламенту	0,5	1	0,5
9.	Можливість президента видавати укази з силою закону	1	1	1
10.	Можливість президента самостійно ініціювати проведення референдуму	0	0	0
11.	Повноваження президента у надзвичайних ситуаціях	1	1	1
12.	Зовнішньополітична діяльність	0,5	0,5	1
13.	Співвідношення терміну повноважень президента і парламенту	1	0,5	1
	Загальний показник	6	7	8,5

Проведений аналіз засвідчує відмінності у статусно-рольових та владно-функціональних характеристиках президентури в парламентських республіках Естонії і Латвії у порівнянні з напівпрезидентською системою Литви. Разом з тим, вони є не значні. Найбільше балів отримав президент Литви (8,5), дещо менше – президент Латвії (7), найменше – Естонії (6).

Всенародні вибори президента Литви суттєво посилюють його статусні позиції в системі владних інститутів. Президенти балтійських країн є главами держав, але не урядів. Разом з тим у Конституції Литовської Республіки (ст. 96) передбачена відповідальність міністрів перед парламентом та президентом, що зміцнює владний статус глави держави. В інших питаннях, пов'язаних із впливом президента на уряд (індикатори 3–5) глави балтійських держав володіють схожими повноваженнями. Країни регіону обрали парламентський шлях формування уряду. Формально президент призначає кандидатуру прем'єр-міністра, але за погодженням із парламентом, призначення президентом складу уряду відбувається за поданням глави виконавчої влади. У конституціях Естонії (ст. 78 п. 10) та Литви (ст. 84 п. 5, 7) передбачена процедура відставки президентом членів уряду, але за поданням прем'єра. Глави балтійських держав не володіють правом оголошення вотуму недовіри уряду, це прерогатива національних парламентів. Тільки у Латвії президент має право скликати засідання уряду і головувати на них, але тільки, якщо вони позачергові (ст. 46). В контексті повноважень і функцій, пов'язаних із реалізацією законодавчої влади та участі глав держав у законодавчому процесі (індикатори 6–10) президенти країн Балтії володіють правом законодавчої ініціативи та вето на рішення парламенту. Але президент Естонії може ініціювати лише конституційні зміни. Що стосується розпуску парламенту, – більш самостійним політичним гравцем виступає президент Латвії, але його ініціатива має бути підтримана на загальнонаціональному референдумі [11]. Наприкінці травня 2011 р. невдалу спробу розпустити парламент здійснив Валдіс Затлерс. Можливість президентів Естонії та Литви розпустити парламент чітко регламентована відповідними конституційними статтями. У Литві також після проведення проголошених президентом дочасних виборів новообраний депутатський корпус може призначити дострокові вибори глави держави [17, с. 208]. Президенти країн Балтії мають право видавати укази, але передбачена обов'язкова процедура їх контрасигнації. З одного боку це позбавляє їх юридичної відповідальності за прийняті рішення, а з іншого послаблює політичну вагу та вплив. Дещо більшими є повноваження президентів балтійських країн в надзвичайних ситуаціях. Конституційні

норми дозволяють їм оголошувати військовий або надзвичайний стан, щоправда за підтримки парламентів, очолювати оборонні заходи, призначати та звільняти з посад вище військово-керівництво. У сфері зовнішньополітичних відносин президенти Естонії та Латвії представляють державу на міжнародній арені. У Конституції Литви (ст. 84 п. 1) за главою держави закріплена норма разом з урядом здійснювати зовнішню політику. В Естонії та Литві зміцнює позиції президента більший (на 1 р.) термін перебування на посаді у порівнянні з депутатами парламенту.

Відносно невеликі відмінності в оцінці сили президентської влади в країнах Балтії, на переконання В. Литвина, все ж засвідчує кореляцію Литви саме з кейсом напівпрезиденталізму, а Естонії та Латвії – “чистого парламентаризму”. Жоден литовський президент, отримавши всенародний мандат виборчої довіри, “не був пасивним виконавцем парламентської волі”, виступав, радше, “незалежним актором литовської політики” [6, с. 413].

Висновки. Виходячи з даного дослідження, інституалізація президентства в країнах Балтії відбувалася в контексті їх суверенізації, врахування довоєнного досвіду державотворення та сучасних євроінтеграційних векторів розвитку. У зв'язку з цим, інститути президентства функціонують на тлі демократичних норм і стандартів, що загалом відповідає вимогам до країн-членів ЄС. На становлення президентури вплинув обраний тип моделі республіканського правління – напівпрезидентського в Литві та парламентського – в Естонії і Латвії. У цьому контексті існують відмінності в статусно-функціональних характеристиках інституту президентства країн Балтії.

Література

1. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004). *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 28–41.
2. Конституція Естонської Республіки. URL: <https://legalns.com › books › cons › estonia> (дата звернення: 23.03.2023).
3. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://surl.li/gjsnk> (дата звернення: 23.03.2023).
4. Конституція Литовської Республіки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 23.03.2020).
5. Кудряченко А. Чотирнадцять президентів. *Віче*. 2009. № 21–22. С. 26–28.
6. Литвин С. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
7. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2009. Вип. 16. С. 387–393.

8. Михненко А. Світовий досвід функціонування інституту президентства: уроки для України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 18. С. 107–111.

9. Панарін А. Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління: дис... канд. політ. наук.: 23.00.02. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 230 с.

10. Процюк І. В. Парламентсько-президентська республіка: ознаки та особливості. *Форум права*. 2015. № 3. С. 185–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення 4.04.2023).

11. Романюк А. Порівняльний аналіз інституту президентства в країнах центрально-східної Європи. *Український науковий журнал "Освіта регіону"*. 2012. № 3. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/847> (дата звернення 6.04.2023).

12. Романюк О. Моделі державного правління: світовий досвід та реалії посткомуністичних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 74.

13. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 3–18.

14. Скриль С. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство. Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 54. С. 146–152.

15. Стрижова І. Інститут президентства на пострадянському просторі. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 49 (№ 7). С. 581–584.

16. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, «Логос», 2016. 416 с.

17. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти: монографія. Суми: Університетська книга, 2013. 318 с.

Анотація

Москалюк М. Ф. Президентство в країнах Балтії: порівняльний аналіз інституалізації та статусно-функціональних особливостей. – Стаття.

У статті розглядається виникнення, становлення та функціонування інституту президентства в республіках Балтії. Проаналізовано чинники, фактори та особливості інституалізації президентури в умовах балтійського варіанту державотворення і суверенізації. Охарактеризовано порядок обрання (прямі/непрямі вибори), легіслатуру та основні вимоги щодо кандидатури на посаду президента в контексті специфіки виборчого процесу країн регіону. Стаття включає порівняльну характеристику політико-правових норм відповідальності глав окремих держав та процедурні механізми усунення і заміщення їх з посади, насамперед шляхом імпичменту. Здійснено компаративний аналіз інституту президентства країн Балтії та проведено індексне оцінювання президентської влади на основі авторського підходу. Особливу увагу звернено на зміст президентських повноважень, зокрема, пов'язаних

з реалізацією законодавчої влади та участі в законодавчому процесі, у сфері державного управління, міжнародних відносин, системі оборони держави тощо. Досліджено вплив форми республіканського правління та способу обрання на статусно-функціональні характеристики глав держав, їх місце в політичних системах Естонії, Латвії та Литви. З'ясовано, що вплив президента за умов напівпрезенталізму є більшим ніж у парламентській моделі. У зв'язку з цим, президент Литви відіграє більш важливу роль в політичному житті країни у порівнянні з президентами Естонії та Латвії.

Ключові слова: інститут президентства, президент, глава держави, президентура, форма державного правління, напівпрезидентська республіка, парламентсько-президентська республіка, прем'єр-президентська республіка, парламентська республіка, індексний аналіз президентської влади.

Summary

Moskaliuk M. F. Presidency in the Baltic States: a comparative analysis of institutionalization and status-functional features. – Article.

The article considers the emergence, formation and functioning of the institution of the presidency in the Baltic Republics. It analyzes the factors and peculiarities of the institutionalization of the presidency in the framework of the Baltic variant of state-building and sovereignty. The article characterizes the procedure of election (direct/indirect elections), legitimacy and basic requirements for the presidential candidacy in the context of the specifics of the electoral process in the states of the region. The article includes a comparative analysis of the political and legal norms of responsibility of the heads of the mentioned states and the procedural mechanisms for removing and replacing them from their posts, primarily by impeachment. A comparative analysis of the institution of presidency in the Baltic States is carried out and an index assessment of presidential power is made on the basis of a multifaceted approach. Emphasis is placed on the content of presidential powers, in particular, those related to the implementation of legislative power and participation in the legislative process, in the sphere of public administration, international relations, defense system of the State, etc. The influence of the form of republican government and the method of election on the status and functional characteristics of the heads of state, their place in the political systems of Estonia, Latvia and Lithuania is investigated. It is revealed that the influence of the president in a semi-presidential system is greater than in a parliamentary model. In this regard, the Lithuanian president plays a more important role in the political life of the country than the presidents of Estonia and Latvia.

Key words: institution of presidency, president, head of state, presidency, form of government, semi-presidential republic, parliamentary-presidential republic, prime ministerial-presidential republic, parliamentary republic, index analysis of presidential power.